

en doğru öğrenileceği eserler de şüphesiz eserlerin yazıldıkları dönemlerin uzmanlık alanı sözlükleridir.

Anadolu Türk tıbbının ilk terim sözlüğü olarak nitelendirilebilecek eserler, Geredeli İshak Bin Murad'ın Edviye-i Müfrede'sinin IV. bölümüyle Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Terceme-i Akrahâdîn'inin ıstılah lügatidir. Bahse konu eserlerin her ikisi de eserlerin içerisinde bölüm olarak tasarlanmış ve eserlerdeki tıp terimlerini açıklamayı amaçlamıştır. Derviş Siyâhi Lârendevî tarafından hazırlanmış olan Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ ise, Anadolu Türk tıbbının terim sözlüğü olarak tasarlanmış ve hazırlanmış ilk sözlüklerinden birisidir. Bu özelliği esere ayrı bir değer katmaktadır. Sözlük hakkında bilgi vermeden önce Lârendevî'yi kısaca tanımak yerinde olacaktır.

Lârendevî'nin hayatı

Derviş Siyâhi Lârendevî'nin hayatı hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi yoktur. Hakkında edinilen bilgilerin birçoğu eserlerinden alınmıştır. Onyedinci yüzyılın önemli hekimlerinden olan Siyâhi Lârendevî, Karaman'da doğmuştur. Doğduğu yıl kesin olarak bilinmeyen Lârendevî, *tıp eğitimini Bağdatlı bir tabipten almıştır*.⁴ Aldığı tıp eğitimiyle ilgili olarak Ali Haydar Bayat, Lârendevî'nin Osmanlı Devleti'nin hekim yetiştirme geleneğinden geldiğini ve kendisinden önceki birçok hekim gibi tıp eğitimini özel bir hocadan ders olarak tamamlamayı tercih ettiğini ve hocasının da Mısırlı olduğunu ifade eder.⁵ Lârendevî'nin Mecma'ü't-Tıbb adlı eserinde aldığı eğitimin yeri ve eğitimi veren kişi hakkında açık bilgiler vardır. Eserde geçen

*Mısrda sâkin oldum niçe yıllar / Okudum 'ilm-i tıbbı anda ekser (2b/5)
Bana üstâdum etdi sa'y-ı himmet / Okudum niçe yıllar 'ilm-i hikmet (2b/6)
Meger var idi bir üstâd-ı kâmil / Mısır içinde sâkin idi hâsıl (2b/10)
Velî Bağdâdî idi aslı onun / Yerinden idi burc-ı evliyânun (2b/11)
Denilürdi ona Molla Muhammed / Bana ta'lim için oldı mukayyed (2b/12)*⁶

ibarelerinden uzun yıllar Mısır'da kaldığı, tıp eğitimini burada aldığı, hocasının Bağdatlı Molla Muhammed olduğu anlaşılmaktadır. Gelibolu ve Lefkoşa'da mevlevî dedeliği yapan Lârendevî'nin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir, ancak bazı kaynaklarda⁷ 1689'dan önce öldüğü ifade edilmektedir.

⁴ İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.), *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi "History of the Literature of Medical Sciences during the Ottoman Period"* (Haz. E.İhsanoğlu, R.Şeşen, M.S. Bekar, G.Gündüz, V.Bulut), İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 2008, s. 298.

⁵ Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, Sade Matbaa, İzmir, 2003, s. 254.

⁶ Akkuş, Mücahit, *Siyâhi Karamanî Lârendevî'nin Mecma'ü-i Tıp Adlı Eseri (Gramer-Metin-Sözlük)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 5, Kayseri, 2008.

⁷ İhsanoğlu, E. (ed.), a.g.e., s. 298.

ONYEDİNCİ YÜZYILDA KALEME ALINMIŞ BİR TIP VE ECZACILIK SÖZLÜĞÜ: LUGÂT-I MÜŞKİLÂT-I ECZÂ

*Şaban Doğan**

Bir dildeki kelimeleri esas alarak, onların temel anlamlarını, kazandıkları yan anlamlar ile başka kelimelerle kurdukları ifadelerdeki anlam inceliklerini, değişik kullanımlarını, deyimlerini gösteren ve dilin bütün söz varlığını içine alan kitap¹ şeklinde tanımlanan sözlükler, hazırlandıkları dili konuşanların öğrenme ve konuşma faaliyetlerinde kullandıkları sözcükleri içeren önemli eserlerdir. Sözlükler konu ve yöntem bakımından değişik sınıflandırmalara tabi tutulabilirler. Bu sınıflandırmalardan birisi, sözlüğü kullanacak kitleye göre yapılan tasniftir. Kullanıcı kitlesi bakımından sözlükler genel ve teknik sözlükler olarak iki başlıkta incelenir.

Genel sözlükler *bir yazı dilinin kendisine mal edilmiş ve yaygınlaşarak genellikle niteliği kazanmış olan bütün kelime ve deyimlerini, özel bir alana yönelmeden tanımlayan ve açıklamalara bağlayan*² sözlüklerdir.

Alan sözlükleri ya da uzmanlık alanı sözlükleri olarak da isimlendirilen terim sözlükleri ise *özellikle mesleklere dayanan belli grupların, belli kesimlerin dilini yansıtan sözlüklerdir*.³ Özel çalışma alanlarıyla ilgili sözcüklerin terim anlamlarının yer aldığı bu sözlüklere alan sözlükleri de denir.

Alan sözlükleri sadece yazıldıkları dönem için değil sonraki dönemler için de son derece önem arz eden ürünlerdir. Tıp yazmalarında günlük dildeki sözcüklerin birçoğu, birer tıp terimi olarak farklı bir anlamda kullanılabilir. Hem bu özellikleri sebebiyle, hem de metinlerdeki farklı dillerden alınmış, geçirdikleri ses ve şekil değişiklikleri sebebiyle günümüz sözlüklerinde bulunamayan bitki, cevher, hastalık vb. sözcüklerin tamamını anlamlandırıp metni anlayabilmek pek de kolay değildir. Bu sebeple tarihî tıp metinlerini gereği gibi anlayabilmek için eski tıp anlayışına vakıf olmak ve dönemin tıp terimlerini bilmek gerekmektedir. Tıp terimlerinin karşılık olarak

* Dr., Sakarya Üniversitesi Rektörlük Türk Dili Bölümü, Esentepe Kampüsü, Sakarya, saband@sakarya.edu.tr

¹ Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK yayınları, Ankara, 2007, s. 199.

² Korkmaz, Zeynep, a.g.e., s. 99.

³ Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil - Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK yayınları, Ankara, 1995, s. 405.

Lârendevî'nin eserleri

Siyâhi Lârendevî'nin tıpla ilgili olarak Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ, Mecma'-i Tıbb ve Risâle fi't-Tıbb isimli eserleri bilinmektedir.

Mecma'-i Tıbb: 1615'te kaleme alınan eser sağlık bilgisi, hijyen, mevsimlerin tıbbî etkileri, kan aldırma, nabız, organ hastalıkları ve tedavilerin anlatıldığı⁸ 1162 beyitlik manzum bir tıp kitabıdır. Eser üzerinde Mücahit Akkuş tarafından yüksek lisans çalışması yapılmıştır.⁹

Risâle fi't-Tıbb: Manzum bir tıbbî eser olan Risâle fi't-Tıbb, İhtiyârât-ı Bedii ve Şifâ el-Fuâd adlı eserlerden seçme manzum tercümelerden oluşmuştur. Eserde bazı hastalıkların belirtilerinden ve tedavilerinden bahsedilmektedir.

Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ: Lârendevî Siyâhî tarafından 1615 yılında kaleme alınan Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ, hiç şüphesiz onun en önemli eseridir. Eserin giriş bölümünden edindiğimiz bilgilere göre Lârendevî Mısır başta olmak üzere birçok memleket gezmiş, gittiği memleketlerin tabiplerine ve tıp konusunda bilgi sahibi şahıslara danışarak, tıp ve ecza alanında yazılmış birçok kitaptan da faydalanmak suretiyle eserini on yılda tamamlamıştır. Eserin 1/b numaralı varağında bu bilgiler aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

“bilgi ki bu fakîr (2) tâlib-i ‘ilm-i ebdân olub diyâr-ı mısrda vesâ’ir seyâhat kılduğum diyârlarda (3) mezkûr ‘ilmüñ taşşîlünde nite kim bal arusu her şüküfeden ‘uşâresin (4) taşşîl etdüğü mişâlde bu za ‘îfü’l-abd dahı her bir üstâda rast (5) gelüb ve her bir dervîş şâhib-i kemâle dūş olduğda anlardan bu ‘ilme (6) lâzım olan eczâlaruñ müşkil olan isimlerin ahz edüb on yıl (7) miqdârı seyâhatde sa’y edüb çalışdum zıkr olunan luğatlaruñ her birin (8) düşdüükce üstâddan istifâde edüb zabı ü taşarruf edüb (9) kaleme getirüb taşrîr kıldum ve tıbbı mensüb nice kitâb ve risâle görüb yazmağumu (10) şürü’ eyledüm ve ol zıkr olunan eczâlaruñ ‘arabî ve fârisî ve yünânî ve berberî (11) her bir eczânuñ esmâsını külliyyet üzre her bir eczâ ne resme tesmiye olursa (12) kendü lisânlarumuza tesmiye olunduğı üzre cem’ edüb luğat-ı müşkilât-ı eczâ dëyü (13) ad vërub hurûf-ı teheccî üzre taşrîr edüb yigirmi sekiz bâb edüb beyân (14) eyledüm (45 Hk 1460-2/1-b)

Bu bölümde müellif sözlükteki madde başlarının yapılandırılması hakkında da bilgiler vermektedir. “her bir eczânuñ esmâsını külliyyet üzre her bir eczâ ne resme tesmiye olursa kendü lisânlarumuza tesmiye olunduğı üzre cem’ edüb” cümlelerinden müellifin madde başı olarak alacağı sözcüğün hangi dildeki şekli daha çok biliniyorsa o şekli verdiği, ardından da madde başı sözcüğün diğer karşılıkları ve varsa Türkçe karşılığını ilâve ettiği anlaşılmaktadır. Eser üzerinde Sibel Murad tarafından yüksek lisans çalışması

⁸ İhsanoğlu, E. (ed.), *a.g.e.*, s. 299.

⁹ Akkuş, Mücahit, *a.g. tez.*

yapılmıştır.¹⁰ Tarafımızdan yapılan metin taramalarında yazmayla birlikte ağırlıklı olarak bu çalışmadan yararlanılmıştır.

Eserin tespit edebildiğimiz yirmi bir nüshası vardır.¹¹ Bu nüshalardan üçü (Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 1460-2, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye 1034, Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 455) tarafımızdan görülmüştür. Diğer iki nüshanın cümle yapılarının düzenli olmayışı ve eksiklikler sebebiyle çalışmada Manisa İl Halk Kütüphanesi 1460-2 arşiv numaralı nüsha kullanılmıştır. Hamidiye nüshasında hastalıklar bahsi yoktur. Hafid Efendi nüshası ise “tı” harfine kadar yazılmış eksik bir nüshadır. Bu iki nüsha da tablo biçiminde düzenlenmiştir. Bu nüshalarda cümle olarak nitelendirilebilecek yapıların yok denecek kadar az olması yazmaların dil hususiyetleri bakımından değerlerini düşürmektedir.

Tarama için kullandığımız nüshada madde başı sözcükler, üzerlerine kırmızı çizgi çekilerek gösterilmiştir. Talik hatla yazılan nüsha her sayfasında yirmi bir satır bulunan altmış üç varaktır. Sözlük genel olarak iki bölüme ayrılmış, birinci bölümde eczâ adları, ikinci bölümde ise hastalık adları sıralanmıştır. Eczâ adlarının sıralandığı bölüm ilk elli dört varığı teşkil eder. Hastalık adlarının sıralandığı bölüm ise elli beşinci varaktan eserin sonuna kadar olan bölümdür.

Onyedinci yüzyılda kaleme alınmış bir uzmanlık alan sözlüğü olan Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ’da, Arapça, Farsça, Grekçe, Hintçe, Süryanice, Ermenice, İbranice kökenli birçok eczâ adının Türkçe karşılıkları verilmiş, kimi zaman da eczâların buldukları yerler, hangi hastalıklara iyi geldikleri ve nasıl kullanıldıkları hakkında açıklamalar yapılmıştır.

¹⁰ Murad, Sibel, *Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ Dervîş Siyâhi Lârendevî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2009. Ayrıca, S. Murad’ın *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*’nın bu cildi (XII/2, 2011) içinde yayımlanan makalesine bkz.

¹¹ 1) Adnan Ötügen (Cebeci), 99, yazı türü talik, 65 yaprak, satır sayısı 17; 2) Ankara, Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 99, yazı türü talik, 99 varak, 6 satır; 3) British Museum, Or. 12454; 4) British Museum, Or. 12734; 5) British Museum, Or. 7283/3; 6) Bursa Genel, 2368, yazı türü nesih, 60 yaprak, satır sayısı değişik; 7) Cerrahpaşa Kütüphanesi, Cerrahpaşa 2/146, yazı türü talik, 88 yaprak; 8) Cerrahpaşa Kütüphanesi, Cerrahpaşa 2/19, yazı türü talik, 20 varak, satır sayısı değişik; 9) Çapa Kütüphanesi, Çapa 2/3338 yazı türü nesih, 30 varak, 11 satır; 10) Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, K 39, yazı türü nesih, 52 varak, satır değişik; 11) İstanbul Üniv. Kütüphanesi, 1/7097, yazı türü talik, 40 yaprak, satır sayısı değişik, 12) İstanbul Üniv. Kütüphanesi, 2/7095, yazı türü talik, 32 yaprak, satır sayısı değişik; 13) İstanbul, Hüseyin Kocabaş Kütüphanesi, 252/2, yazı türü nesih, 58 yaprak, 9 satır; 14) Konya İl Halk Kütüphanesi, 42 Kon 4723/2, yazı türü rika, 37 varak, 17 satır; 15) Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 1440/2, yazı türü talik, 56 yaprak, satır sayısı değişik; 16) Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45Hk 1460/2 yazı türü talik, 63 yaprak, satır sayısı 21; 17) Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, S 4659, yazı türü talik, 72 yaprak, 21 satır; 18) Sadberk Hanım Müzesi, 2/252, yazı türü nesih, 58 yaprak, 9 satır; 19) Süleymaniye Ktp. Hafid Efendi Kitaplığı, 7/455, yazı türü nesih, 48 yaprak, 8 satır; 20) Süleymaniye Ktp. Hamidiye Kitaplığı, 1/1034, yazı türü nesih, 35 yaprak, 10 satır; 21) Topkapı Sarayı Müzesi, 3/1690, yazı türü talik, 41 yaprak (eksik).

Lârendevî, terimlerin hem aynı dildeki hem de farklı dillerdeki karşılıklarını vererek sözlüğü terim bakımından oldukça zengin bir yapıya kavuşturmuştur. Örneğin eserde anason için “anîsôn, ezeltère, mâzeryün, çoqar ağaç, heft-bezeh, heft-berg, mu‘în, kirm-dâne, kemâliyün, zeytünü‘l-arz, hevîş, hemâliyün, hâmalıyün, hâniku‘n-nimr, hâmalâvun, hâraqu‘n-nimrü‘z-zîb, habbü‘z-zîrâd, bîş-i fârisî, esedü‘l-arz” olmak üzere toplam on dokuz sözcük kullanılmıştır.

Madde başlarındaki sıralama yanlışlıkları eserin teknik kusurlarındandır. Sözlükteki madde başları alfabetik olarak sıralanmıştır ancak aynı harf içerisindeki sözcüklerin sıralanmasında bu kurala her zaman riayet edilmediği görülmektedir. Aynı harfte yer alan madde başlarında bazen sıralama yanlışları yapılmıştır:

Eserdeki Sıralama	Olması Gereken Sıralama
fulful-müne büber köki	fest hürmâ nev‘inden
fukah-ı nuhâs bakır çürüğü	fırşâd tüt
fistuk-ı nârçil çam ağacınınu yemişine dërler	fırşân kara tüt ve böğürtlen yemişi
fırşâd tüt	ferûka za‘ferân
ferûka za‘ferân	füres üzüm şarâbı
felyün gil-i ermenî	fistuk-ı nârçil çam ağacınınu yemişine dërler
felîmün ağaç südlügeni ya‘nî şîbrem	fukah-ı nuhâs bakır çürüğü
fencenüş demür bokı	fulful-müne büber köki
füres üzüm şarâbı	felyün gil-i ermenî
fînek deniz icinden çıkar ve ba‘zılar dër deniz köpüğünü içinden çıkar bir taşdur demişler	felîmün ağaç südlügeni ya‘nî şîbrem
fest hürmâ nev‘inden	fencenüş demür bokı
fütenc-i cebelî tağ yarpuzu ve göyinek otı ve şaru göyinek dërler şaru çiçeği olur koparsañ südi aqar	fînek deniz icinden çıkar ve ba‘zılar dër deniz köpüğünü içinden çıkar bir taşdur demişler
fırşân kara tüt ve böğürtlen yemişi	fütenc-i cebelî tağ yarpuzu ve göyinek otı ve şaru göyinek dërler şaru çiçeği olur koparsañ südi aqar

Eserde sözlükçülük tekniği bakımından bir diğer kusur da madde başı sözcüklerin hemen hemen hiçbirinin kökenlerinin verilmemesidir. Gerek o dönem sözlüklerinde gerekse sonraki dönemlerde hazırlanmış sözlüklerde sözcüğün kökeniyle ilgili bilgilere yer verildiği görülmektedir: **benefsec** benefşe, fârisîden mu‘arrebdür [Farsça’dan Arapça’ya geçmiş,

Arapçalaşmıştır]. Avâm tahrîf edüp menekşe derler [Halk bozarak menekşe der].¹²

Eserde Türkçe kökenli olarak gösterilen sözcüklerin bir kısmı da köken olarak Türkçe değildir. Anladığımız kadarıyla müellif sözcüklerin Türkçe olup olmadığı noktasında hüküm verirken kökene inmek yerine dile yerleşip kullanılmasını esas almıştır:

bellüfü‘l-arz kemâderyüs dedükleri ot. Türkce hamâdura dërler (hamâdur <Grekçe), Türkce **şîrûgana** şîrec dërler (şîrec <Farsça), **mâr-çüpe** rümca şapârîne; türkce helyün köki (48a/16) (helyün <Ar.).

Eserde kökenleri açık olarak verilen sözcükler ve müellif tarafından ait olduğu ifade edilen diller aşağıdadır:

başarağ bir sertîz dikendür ‘arabca zarî’ dërler (7b/18-19), **encirek** şîrâzî dilince çam ağacınınu yemişi ya‘nî fısduq (6b/5), **giyâ-yı peyker-âdem** adam şüretinde bir kökdür aña ‘arabca ‘abdi‘s-selâm dërler (43b/18-19), **mâ-dıraht** kirmânî dilince kuş etmegi dërler bir otdur (50b/19), **râfîmî yünân dilince** her şakıza dërler (24b/8-9), **tetrî işfahân dilince** kuş etmegi dedükleri (13a/14-15), **tohm-ı bağarcer** kerevyâ dërler berrî bir tohmdur ‘arabca kırdumânâ dërler (12a/9), **üder yünân dilince** şuya dërler (6a/19), **habb-ı qanîrya** kırt bağı dedükleri bir ağacın yemişidür türkler ezeltère dërler ağacdur (18a/20-21), **züferâ** berrî torak otı türkce çörtük dërler (25b/12-13), **sedî** sâliyüs türkce horôs gözi dërler (27a/3-4), **sepârîne** helyün köki türkce dilkü kıyruğı anuñ köki (27a/11-12), **şahtere** türkce beg borki dërler (31a/5-6), **meşk** türkce puyan balı (48b/6)

Sözlükte bazı madde başı kelimeler harekelenmiştir ancak eserin geneli harekesizdir. Bu durum, sözcüklerin telaffuzu ve asıl şekli hususunda ciddi sorunlar doğurmaktadır. Özellikle fazla bilinmeyen alıntı sözcüklerin asıl şekillerini bulmak (sadece metne dayalı olarak) neredeyse imkânsız hâle gelmiştir: **murân** şâmda olur bir ağaçdur yaprakları şaru olur (51a/8) (**murân** = **merân** = **mirân**); **berem** hoş koçulu çiçek şarkda olur (9b/4-5) (**berem** = **burem** = **birem** = **baram** = **berim** = **birim**...)

Eser bir eczâ adımı açıklarken birden çok karşılık vermesi bakımından da oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Bir bitki adı bazen farklı dillerdeki birçok adla açıklanmıştır ki bu açıdan eser oldukça zengin bir dil malzemesi barındırmaktadır:

¹² Mustafâ bin Mehmed bin Ahmed, *Risâle-i Feyziye fi Lugati‘l-Müfredâti‘l-Tibbiye*, Ankara Adnan Ötügen Halk Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Arşiv numarası: 06 Hk 2363, s. 19a/14.

bertânikî *mîr-i 'âşıkân* dەرler *maħmûr çiçeği* dەرler (10b/7), **ħarbaķ-ı ebyâz** gelgeç ve mârulcuķ ve toķuz diplü ve ķar çiçeği dەرler ve kıızıl yemişi yaprağı üzerinde olur ve lîf gibi kôki olur dەرler (19b/14-16), **ħâmâderyûs ve hemâderyûs** yêr bellûti dەرler ve kemâderyûs ve boțurca maħmûd dەرler ķulunç otı dەرler (22a/1-2), **ťaher** ođul otı ya'nî bâdrenbûya ve ayıt toħmına (34a/10), **'arťenîřâ** toņuz topalağı ya'nî buħur-ı meryem (36a/5-6), **ķusûs** yoħsul urđanı dەرler bir şarmaşukdur feslegene dêmîřler (40a/15-16), **yelġusâ** ôksüz oğlan ĉigdemî ya'nî sûrincân (52b/17), **heşfful** mûhr-i sûleymânî ya'nî řakâķul (53b/10), **yenbût** ķatrân ağacı yemişi dağı ĥarnûb keçi boynuzı dêdükleri (54b/10-11)

Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ, sadece bitki adları bakımından değil diğer eczâ adları bakımından da son derece zengin bir iĉeriđe sahiptir. Eserde bitki adları dışında madde başı olarak birĉok hayvan adı, ĉamur/kil adı, yemek adı, terkip adı ve cevher adı bulunmaktadır:

ařđâra porsuk dêdükleri ĥayvândur (4a/5), **ħabâħab** gice ilduz gibi görünüş şu'le vêren böcek (18/a-15), **ħimâri'1-arz** tesbîħ böceği (19a/12), **ferťeř** ilan balığı (39a/16), **yadaķa** tesbîħ böceği (54b/17-18), **ħırs** ayu dêdükleri cânavar (20a/2-3), **ħartîd** gergedân dêdükleri cânavar (20a/16), **sîrû** kirpü dêdükleri cânavardur (27b/3-4), **şuğâre** porsuk dêdükleri cânavar (30a/17-18), **'ařâ** keler dêdükleri cânavar (36a/8), **bendû** ĥayvâna yapışan kene (9a/4), **cemârü'n-nehr** câmûs dêdükleri ĥayvândur (15a/13), **sâlâmendâr** semender dەرler bir ĥayvândur (28b/4); **mîhr-i mezî** bir ař adıdur arpadan êderler (48b/7-8), **hülâm** sirkelü ař şuyı (53b/8), **nil-i revâne** üzümlü ařa dەرler (52b/6), **ekerâ** erişte aşı (4a/10), **'abîşe** ya'nî tarĥûn aşı (36b/20); **leyâ** tıyn-ı maĥtûm îlûmiye aşasından ĉıķar (47a/19), **tıyn-ı aşfar** yêr ĉamurı tılsım tıtmaz ařlâ islâm yanında iki tağuğ mâbeyninde ĉıķar (35a/6-7), **gil-i aşiyân-ı piristü** kırlankıĉ yuvasınığ balĉuđı menfa'atlüdür (44a/14); **ħacer-i ķaysûr** köbük taşına dەرler (17a/10), **ħacer-i ķıbfî** ĥacer-i yehüduğ bir nev'idür (17a/10), **ħacerü'1-ķamer** ay köbüği dەرler mağribden gelür bir taşdur şeffâflu olur (17a/11), **ħacer-i afrîķi** boyacıl taşı dەرler bir taşdur (17a/11-12), **ħacer-i ġâġâťis** cehennem deresi taşı dەرler (17a/12), **nuĥâs-ı muĥriķ** râstıķ taşı (52a/14), **yâķüt-ı ĥabeřî** yeşîm taşı (54b/16)

Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ'da müellifin hastalık adlarıyla eczâ adlarını ayrı bölümler şeklinde tertip ettiğini daha önce ifade etmiştik. Eserde ecza adlarının sıralandığı ilk elli üç varakta 4930 eczâ adının aĉıklaması yapılmaktadır. Bu sayı eserdeki toplam ecza adı sayısı değil, müellifin anlamlarını aĉıkladıđı madde başı sayısıdır. Bu bölümdeki madde başı sözcüklerin bařlangıĉ harflerine göre dağılımı aşağıda gösterilmiştir.

Elif	498	Dal	105	Dad	29	Kef	394
Be	401	Zel	47	Tı	119	Lam	104
Te	146	Rı	142	Zı	15	Mim	317
Se	48	Ze	142	Ayn	213	Nun	147
Cim	182	Sin	315	Gayın	45	Vav	77
Ha	312	şın	235	Fe	164	He	101
Hı	261	Sad	70	Kaf	255	Ye	46

Eser elli beşinci varağından itibaren hastalıklara ayrılmış, bu bölümde 809 hastalık adının anlamı ve aĉıklaması verilmiştir. Madde başı olan hastalık adları iki farklı biĉimde aĉıklanmıřtır. Bunlardan birisi hastalığın vücudun hangi bölgesinde meydana geldiği, ağrı/acının nitelikleri ile aĉıklanmasıdır ki bu yol eserde diğer yola oranla ĉok daha fazla kullanılmıştır:

taĥriķü'1-esnân dişler ķımıldamak ve ağrınmağa dەرler (57a/12), **cerebü'1-meşâne** sidük yolında giciyik (57b/6), **ħüre-i ġuřtîn-i dendân** dişler dibinüğ eti yênmek (58a/6), **dâ'ü'ř-řa'leb** řaç ve şakal dökülmek (58a/14), **dâ'1-belemunî** řol ĉıbana dەرler ki ufacuķ ĉıķar gicişür giderek böyük olur (58b/9-10), **sebel** gözün ĉarası ķanıla örtülmek (59a/19), **sa'fe-i tîmî** bař kelinüğ bir nev'i encîr toħmı gibi icinde ufacuķ nesnelere olur (59b/6-7), **ťalk** 'avratlar uřak êylerken ĉekdüđi zaĥmetdür (60a/19) **ťamsü'1-bevl** sidük tıtulmak (60a/19-20), **melâze-i maĥnûķ** boğaz ağrısı (62a/5)

Hastalıkları anlatmada izlenen ikinci yol ise sözcüğün diğer dillerdeki karşılıklarının verilmesi, hastalığın özellikleri üzerinde durulmamasıdır. Bu yol hastalıklarda olduĉa az kullanılmıştır:

fuvâķ inĉıķıruķ (61a/1), **gelüşe** zaĥm ve ĥarâcet (61a/18), **şâte** ĥarâret (60a/5), **büşide-şeden** bekrârdur (56b/1) **bîmâr-ı ĥayz** bekrârdur (56b/1)

Elif	106	Dal	52	Dad	12	Kef	44
Be	55	Zel	8	Tı	8	Lam	15
Te	32	Rı	30	Zı	4	Mim	41
Se	10	Ze	19	Ayn	31	Nun	39
Cim	23	Sin	58	Gayın	15	Vav	30
Ha	33	şın	27	Fe	19	He	16
Hı	38	Sad	16	Kaf	16	Ye	12

Sonuç ve Değerlendirme

1615 yılında Derviş Siyahî Lârendevî tarafından yazılmış Lugât-ı Müşkilât-ı Eczâ, Anadolu Türk tıbbının sözlük olarak düşünülp hazırlanmış ilk uzmanlık alan sözlüklerinden birisi olması bakımından önemli bir eserdir.

4930 ecza ve 809 hastalık adının madde başı olarak alınıp karşılıklarının verildiği eser 5739 madde başı sözcüğün açıklamasını içerir. Özellikle hastalık adı dışında kalan madde başlarını açıklarken her madde başında açıklanan nesnenin bir veya birkaç adının daha yer alması eserin değerini artırmaktadır. Tarihi tıp metinlerinde yer alan ve anlamlandırılmayan birçok sözcük bu eserde bulunabilir.

Sözlükçülük tekniği bakımından sıralama, köken vermeme, bir terimi bir başka terimle açıklama gibi kusurları olmasına rağmen eser türünün ilk örneklerindedir ve hem dil, hem tıp ve eczacılık tarihi alanlarında çalışma yapanların terim konusunda başvuru kitabı olarak kullanabilecekleri niteliktedir.

Madde başı sözcükler de dâhil olmak üzere eserde 7452 farklı sözcük kullanılmıştır. Bu sözcüklerin 3134'ü Arapça, 2049'u Farsça, 1152'si Türkçe, 497'si Grekçe, 26'sı Süryanice, 12'si Latince, 5'i Fransızca ve Hintçe, 3'ü İbranice, 2'si Ermenice kökenlidir. 203 sözcüğün kökeni tespit edilememiştir.

Lugât-ı müşkilât-ı eczâ: A seventeenth century medical and pharmaceutical dictionary

From 7th century on, a major breakthrough occurred in Islamic medicine as Muslims encountered the Egyptian and Greek medical knowledge, and translated the major medical works from Greek to Syriac and Arabic. The medical works compiled under the rule of Great Seljuks and Anatolian Seljuks were written both in Arabic and Persian. The early medical works in Turkish that were produced in Anatolia date back to the 14th century. As a result, great amount of Arabic, Persian and even Greek terms were introduced in Ottoman medical works. As new terms became incorporated in the Ottoman medical language, the compilation of medical dictionaries became a necessity. Thus, medical glossaries were compiled or translated. The present article introduces the *Lugât-ı Müşkilât-ı Eczâ*, (lit. Lexicon of pharmaceutical complexities) compiled by Dervish Siyâhi Lârendevî in 1615, examines its content and the process of its writing. This study will also evaluate its vocabulary and expose statistically the utilization rates of terms given in Turkish and other languages.

Key words: Medical dictionaries, Pharmaceutical dictionaries, Siyâhi Lârendevî, *Lugât-ı Müşkilât-ı Eczâ*, History of pharmacy.

Onyedinci yüzyılda kaleme alınmış bir tıp ve eczacılık sözlüğü:

Lugât-ı müşkilât-ı eczâ

Yedinci yüzyıldan itibaren, Arapların antik Mısır ve Yunan medeniyetlerinin bilimsel mirasıyla karşılaşması ve kısa sürede antik dünyanın temel eserlerinin Süryanice ve Yunancadan Arapçaya çevrilmesi sonucunda

İslâm tıbbında büyük bir atılım meydana gelmiştir. İslâm tıbbını kaynak alan Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları döneminde verilen eserlerin dili de Arapça ve Farsçadır. Anadolu'da ilk Türkçe yazılı ürünlerini ondördüncü yüzyılda vermeye başlayan Türk tıbbının kökleri onbirinci yüzyıla, Büyük Selçuklulara kadar uzanır. İslâm tıbbının Eski Yunan eserlerini tercümesiyle, Osmanlı tıbbının da bu geleneğin devamı niteliğindeki Selçuklu tıbbıyla ve tercümelerle başlamış olması, tıbbî eserlerde bol miktarda Arapça, Farsça ve hatta Grekçe terim kullanılması sonucunu doğurmuştur. Buna özel dillerin (meslek dilleri) zaman içerisinde bünyelerine yeni terimler katıp dönemlerinin standart dillerinden uzaklaşmaları da ilâve edilirse, Türk tıp dilinin zaman içerisinde terim ağırlıklı bir görünüm kazandığı ve bu sebeple de alan sözlüklerinin ihtiyaç hâlini aldığı söylenebilir. Bu ihtiyacın farkına varan müellif ve mütercimler, ihtiyacı karşılamak üzere terim sözlükleri telif/tercüme etmişlerdir. Terim sözlükleri mesleklere dayanan, belli grupların ve kesimlerin dilini yansıtan sözlüklerdir. Bu çalışmada onyedinci yüzyıl tıp sözlüklerinden olan, 1615 yılında Derviş Siyahî Lârendevî tarafından yazılmış *Lugât-ı Müşkilât-ı Eczâ*'nın şekil ve içerik bakımından tanıtılması amaçlanmıştır. Çalışmada eserin söz varlığı değerlendirilecek, Türkçe ve diğer dillere ait madde başı sözcük kullanım oranları sayısal verilerle ortaya konacaktır.

Anahtar sözcükler: Tıp sözlükleri, Eczacılık sözlükleri, Siyâhi Lârendevî, *Lugât-ı Müşkilât-ı Eczâ*, Eczacılık tarihi.